Kharazmi University
Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.3, No. 6, Autumn & Winter 2022-2023

Skeptical Theism and the Problem of Covid-19 Evil[1]

Zolfaghar Naseri [2]

Abstract

At the end of the era when modern man claims superiority and authenticity and denies everything he does not understand or thinks he does not exist and sees himself as unrivaled in the field of existence and knowledge, a tiny creature called coronavirus cleverly challenges his entire existence. This article is concerned with the occurrence and spread of Covid-19 and its new variants as well as its unfortunate consequences in the world in the form of the problem of Covid-19. In this article, from the perspective of the skeptical theism, as an answer to the problem of evil, we will examine how this approach responds to the problem of Covid-19, and on the other hand, how the peculiar characteristics of this virus can strengthen the claim of skeptical theism.

Keyword: The Problem of Evil, Skeptical Theism, Covid-19 Evil, Modern Man, Man's Cognitive Deficiency.

Introduction

In the era of human scientific domination, a viral epidemic like Covid-19 challenged the entire existence as well as medical and therapeutic expertise of modern man. They threatened the global economy and shut down educational systems and human gatherings. In the meantime, despite having the best virology laboratories and the most advanced medical equipment, and having the highest rate of social welfare and health facilities, Western countries proved their inefficiency in practice. For this reason, many people

---

۱ . **Research Paper**, Received: 10/11/2022; Confirmed: 20/12/2022.

2 . PhD in Philosophy of Religion and Researcher at Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran (znsadr@gmail.com).

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

lost their lives due to this dangerous disease, and this human disaster caused many problems for humankind, which caused the occurrence of this disease, followed by the problem of the Covid-19 evil and its justification for many thinkers. In this article, we provide an answer to the problem of Covid-19 evil and strengthen the claim of "skeptical theism" by emphasizing the "cognitive deficiency of man" on the one hand and the "unknowability of God" on the other hand. In this article, we first discussed different versions of the problem of evil, i.e. (a) the theoretical problem of evil and (b) the existential problem of evil, and then the way of facing the problem of evil. We also have discussed the problem of Covid-19 evil in the form of the following argument. This argument can be formulated as follows:

(1) According to the claim of theists, there is an all-knowing, omnipotent and benevolent God;

(2) Covid-19, as a terrible global evil, kills thousands of victims every day and causes millions of people to suffer in excruciating ways;

(3) The omniscient, omnipotent and benevolent God has no valid reason to justify the occurrence of such a terrible evil in human life;

(4) God with such absolute attributes cannot exist.

In response to this problem, this article focuses on the response by the skeptical theism. Our concern in this article is to highlight the role of the Covid-19 in revealing the cognitive deficiency and inability of humans to accurately analyze the problem of evil and the need to avoid definite conclusions about atheism. Those who belong to this intellectual current believe that limitations of man's cognitive powers put him in a situation of serious epistemological separation from God, such that if one does not understand God's reason for prescribing evil, he is not epistemologically entitled to conclude that God does not have a reason for prescribing evil (even if it seems unreasonable). In one sense, skeptical theism is derived from negative theology in traditional theology, which emphasizes the unknowability of God's essence, actions, and intentions. Of course, in addition to this, skeptical theism underscores human cognitive deficiency. In response to the problem of Covid-19 evil, on the one hand, skeptical theism emphasizes the inability of humans to understand God's reasons for the occurrence of Covid-19 in the world, and on the other hand, it highlights the unrecognizability of God, the creator of man and existence. At the end, we discuss some of the epistemic benefits of the Covid-19 epidemic, which corroborate the claims of skeptical theism.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

Conclusions

With the spread of Covid-19 and its new variants, modern man was drawn to a serious challenge, which once again raised the problem of evil, this time in the form of the problem of Covid-19 evil in the rumors of people and the minds of philosophers of religion. The problem of Covid-19 is raised as follows: due to the difficulties of caused by the Covid-19 epidemic, there is probably no justifying reason for the occurrence and spread of this deadly disease; Therefore, apparently, there is no omnipotent and benevolent God. Otherwise, He would have prevented this terrible evil. In this article, an attempt is made to strengthen the skeptical theistic answer to this problem. This theological current, the first traces of which are found in religious texts, emphasizes the cognitive deficiency of man as well as the existential distance between the creator and creatures and its epistemic tools. It warns people against making hasty judgments about atheism and issuing definitive judgments about the inexcusability of evil in the world. The spread of the coronavirus, in addition to its increased practical benefits, made people aware that their scientific knowledge and practical abilities are always insignificant and incomplete. Based on such speculative knowledge, people should not at least make definite claims about God and His actions. Man should know that he is a finite being and is never able to fully understand the laws of the infinite existence of God.

Resources

- Imanpour, Mansour (2019), "Philosophical Analysis of the Crisis Caused by the Corona Virus", Philosophical Researches of Tabriz University, Year 14, No. 31, Summer 2019, pp. 51-75, (In Persian).
- Bain, Tim (2022), Philosophy of Religion, translated by Mohammad Ali Mirbaghri, Tehran, Logos.
- Pourmohammadi, Naimah (1397), about evil, vol. 1 and 2, Qom: Kitab Taha.
- Clark, Kelly James (2018), Return to Reason, translated by Abbas Yazdani; Zanjan: Zanjan University Press, (In Persian).
- Naseri, Zolfaghar (2019), competing approaches to the problem of evil; Qom: Publication of Islamic Sciences and Culture Academy, (In Persian).
- Navali, Mahmoud (2019), "Coronavirus as a "small death", Philosophical Researches of Tabriz University, year 14, vol. 31, pp. 163-168.
- Alston, William. (1991 [1996]). “The Inductive Argument from Evil and the Human Cognitive Condition.” In Howard-Snyder (1996).
- Aquinas, Thomas, Summa Theologica, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics, 1989.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

- Aquinas, Thomas (1989), Summa Theologica, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics.
- Bergmann Michael, (2001), "Skeptical Theism and Rowe's New Evidential Argument from Evil," Nous 32: 278-296.
- Davies, Brian (2006), the Reality of God and the Problem of Evil, London and New York: Continum.
- Davies, Brian (2006), the Reality of God and the Problem of Evil, London and New York: Continum.
- Feinberg, John S. (2004), The Many Faces of Evil Theological Systems and the Problems of Evil, Wheaton, Illinois: Crossway Books.
- Meister, Chad (2009), introducing Philosophy of Religion, USA and Canada: Routledge.
- Perrine Timothy (2022), "Skeptical Theism and Morriston's Humean Argument from Evil", Sophia, DIO: 10.1007%2Fs11841-018-0656-7.
- Turner, Denys (1999), "The Darkness of God and the Eucharistic Presence", Modern Theology, 15: 2.
- Turner, Denys (1995), the Darkness of God: Negativity in Christian Mysticism, Cambridge University Press.
- Wykstra, Stephen J. (1984), "The Humean Obstacle from Evil." Internal Journal for the Philosophy of Religion. 16.2: 73-93.
- Wykstra, Stephen J. (1996). "Rowe's Noseeum Argument." In Howard-Snyder (1996).
- Matthew A. Benton, John Hawthorne, and Yoaav Isaacs (2016), "Evil and Evidence," Oxford Studies in Philosophy of Religion, No. 7, p. 1–31.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

دوفصلنامهٔ علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال سوم، شماره ٦، پاییز و زمستان ١٤٠١

خداباوری شکاکانه و مسألهٔ شر کرونایی[1]

ذوالفقار ناصری[2]

چکیده

در فرجام دورانی که انسان مدرن ادعای برتری و اصالت دارد و هرچه را فهم نکند، انکار می‌کند و هرچه را نیابد، نیست می‌پندارد و خود را یکه‌تاز میدان وجود و معرفت می‌شناسد، موجود ریزنقشی به نام ویروس کرونا، هوشمندانه تمام هستی او را به چالش کشیده است. با شیوع ویروس کرونا در جهان، رویکردهای مختلفی دربارهٔ چرایی بروز و ظهور چنان ویروس خطرناکی ارائه شده و هر متفکری از منظر خود این گرفتاری جدید بشر مدرن را تحلیل کرده است. چرایی وقوع و گسترش کرونا و سویه‌های جدید آن و نیز عواقب ناگوار آن در جهان، در قالب مسألهٔ شر کرونایی مسألهٔ این نوشتار است. در این مقاله برآنیم از منظر رویکرد خداباوری شکاکانه، که یکی از پاسخ‌های ارائه شده به مسألهٔ شر است، بررسی کنیم که این رویکرد چگونه به مسألهٔ شر کرونایی پاسخ می‌دهد و از سوی دیگر ناشناخته‌بودن و ویژگی‌های خاص این ویروس، چگونه می‌تواند مدعای خداباوری شکاکانه را تقویت کند؟

کلیدواژه‌ها: مسألهٔ شر، خداباوری شکاکانه، شر کرونایی، نقص معرفتی انسان.

---

۱. **مقالهٔ پژوهشی**، تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۸/۱۹؛ تاریخ تایید: ۱۴۰۱/۹/۲۹.

۲. دکتری فلسفهٔ دین و محقق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.
(znsadr@gmaul.com).

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

۱. مقدمه

با شیوع ویروس کرونا در جهان، نوعی زورآزمایی و قدرت‌نمایی میان کشورهای شرق و غرب به‌راه افتاده است و هر کشوری توان اندوختهٔ علمی و اجرایی خود را در مواجهه با بحران‌های زیستی حاصل از این بیماری هولناک به نمایش گذاشته است. در عصر سیطرهٔ علمی بشری، همه‌گیری و سرایت گستردهٔ ویروسی مانند کووید ۱۹ تمام هستی و اطلاعات پزشکی و درمانی انسان مدرن را به چالش کشیده است. اقتصاد جهانی را تهدید و نظام‌های آموزشی و تجمعات انسانی را به تعطیلی کشانیده است. این استیصال و درماندگی بشر در اثر گونه‌های جهش‌یافتهٔ این ویروس در مناطق مختلف جهان، حتی نظام بهداشت و درمان برخی کشورهای مدعی علم را در معرض تهدیدهای جدی قرار داده است. در این میان، کشورهای غربی، به‌رغم برخورداری از بهترین آزمایشگاه‌های ویروس‌شناسی و پیشرفته‌ترین تجهیزات درمانی، و با داشتن بالاترین نرخ رفاه اجتماعی و امکانات بهداشتی، ناکارآمدی خود را در عمل به اثبات رساندند؛ به همین دلیل بسیاری از انسان‌ها با این بیماری خطرناک جان خود را از دست داده‌اند و همین فاجعه انسانی مسائل متعددی برای بشر پیش آورده که چرایی وقوع این بیماری و در پی آن مسألهٔ شر کرونا و بررسی دلایل توجیهی آن برای بسیاری از متفکران مطرح شده است. در این مقاله می‌کوشیم با تأکید بر «نقص معرفتی انسان» از یک سو و «ناشناخته بودن خداوند» از سوی دیگر، پاسخی به مسألهٔ شر کرونایی فراهم آوریم و مدعای «خداباوری شکاکانه» (Skeptical theism) را تقویت کنیم.

۲. اقسام مسائل شر

مسألهٔ شر وجوه گوناگونی دارد و از جنبه‌های مختلفی قابل طرح است؛ گاه وجوه معرفتی این مسألهٔ برای متفکران قابل طرح است، که مسأله‌ای فلسفی است و به چند مسألهٔ فرعی‌تر تقسیم می‌پذیرد و گاه وجوه عملی دغدغهٔ انسان قرار می‌گیرد، که البته مسأله‌ای روان‌شناختی و

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

دینی است. بنابراین ما نه فقط با یک مسأله، بلکه با مسائل مختلف شر مواجهیم. برای شناخت بهتر مسألهٔ شر کرونایی و شناسایی نوع مواجهه صحیح با آن، در ادامه به بررسی مهم‌ترین این مسائل می‌پردازیم و نظری یا وجودی بودن شر کرونایی را تبیین می‌کنیم. به طور کلی در یک تقسیم‌بندی اولیه، مسألهٔ شر را به دو دستهٔ کلی تقسیم کرده‌اند:

۲,۱. مسألهٔ نظری شر

گاه انسان متفکر که با مسائل اساسی دربارهٔ هستی، خدا و انسان و نسبت‌های معرفتی میان این مسائل درگیر است، به رابطه منطقی و معرفتی گزاره‌های خاصی دربارهٔ خدا، هستی و انسان می‌اندیشد و فهم چگونگی نسبت‌های میان آنها دغدغهٔ ذهنی او می شود که در اینجا با مسألهٔ نظری شر (Theoretical Problem of Evil) سروکار دارد. خود مسألهٔ نظری شر به دو دسته مسألهٔ منطقی شر (Logical Problem of Evil) و مسألهٔ قرینه‌ای (احتمالاتی) شر (Evidential Problem of Evil) تقسیم می‌پذیرد.

در مسألهٔ منطقی شر، نوعی ناسازگاری منطقی میان برخی گزاره‌های الهیاتی دربارهٔ وجود و صفات خداوند و برخی گزاره‌های ناظر به وجود شرور در عالم ادعا می‌شود و این ادعای منطقی مطرح می‌شود که هرگز نمی‌توان وضعیت منطقاً ممکنی (Logically Possible State Of Affairs) را یافت که در آن وجود خدا و واقعیت شر در عالم همزمان وجود داشته باشند. بنابراین در این شکل از مسألهٔ شر تلاش می‌شود وضع منطقاً ممکنی صورت‌بندی شود که در آن وجود خدا و وجود شر همزمان تحقق داشته باشند.

در مسألهٔ قرینه‌ای (احتمالاتی) شر ادعا می شود حتی اگر وجود خدا و شر به لحاظ منطقی سازگار باشند، وجود شر می‌تواند قرینه‌ای قوی علیه باور عقلانی به خدا به شمار رود. اساس این استدلال بر این است که اگر خدا موجود باشد، جهانی شبیه جهان ما که پر از شرور هولناک و گزاف است نمی‌آفرید، ولی ازآنجاکه جهان ما با همهٔ شرور گزافش وجود دارد، به‌احتمال چنان خدایی وجود ندارد (Meister, 2009, p. 132-135). مسألهٔ

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

شـر در اندیشـه فیلسـوفانی مانند دیوید هیوم، آنتونی فلو و ویلیام رو به‌عنوان قرینه‌ای علیه خداباوری مطرح شده است (نک: ناصری، ۱۳۹۹، ص ۵۹).

۲,۲. مسألهٔ وجودی شر

مسـألهٔ وجودی شـر (Existential Problem of Evil) وقتی برای انسـان پیش می‌آید که خود یا نزدیکانش به مصـیبت‌هایی همچون بیماری‌ها یا مرگ و میرهای نابه‌هنگام دچار شوند. در این صورت و به هنگام مواجهه شخصی با ابتلای به شرور و گرفتاری به رنج و دردها، این پرسـش برای انسـان مطرح می‌شـود که پس خدا کجاسـت و چرا ما را از غم نمی‌رهاند؟ همچنین این پرسـش برای انسـان مؤمن پیش می‌آید که در کنار پذیرش درد و رنج‌ها، چگونه باید ارتباط خود با خدا را نیز حفظ کنیم؟ درواقع در این‌گونه از مسألهٔ شر، احسـاس وجودی درد و رنج‌هایی خاص در زندگی شـخصـی، فرد را به انکار خدا یا باور دینی به طورکلی سوق می‌دهد (Meister, 2009, p138).

در برابر این احسـاسـات، دلایل عقلانی و اسـتدلال‌های خشـک فلسـفی به‌شـدّت ناکارآمد هستند و دردهای درونی انسان‌های مبتلا را دوا نمی‌کنند. قلب انسان در چنین شرایطی نیاز به آرامش و قرار دارد و همواره با خود درگیر اسـت که آیا با وجود درد و رنج و بلایا و مصـیبت‌هایی که گریبان او را می‌فشـارد، همچنان می‌تواند با خدا زندگی کند (Finberg, 2004, p300) و آیا با وجود این همه شر، بلا و مصیبت برای انسان، باز زندگی معنا دارد؟

پاسـخ مسـألهٔ عملی شـر را باید به‌کمک موعظه‌های عملی دریافت کرد. به‌گفته جیمز کلارک حل اشـکالات منطقی و نظری مسـألهٔ شـر در خلوت فیلسـوفان عمل می‌کند، ولی ارائهٔ چنین دفاعی در مسألهٔ وجودی شر، که انسان تجربه‌های درونی و شخصی از شر دارد، فاقد اصالت خواهد بود (کلارک، ۱۳۸۸، ص ۱۴۱).

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

۳. انحای مواجهه با مسألهٔ شر

انسـان‌ها به دلیل توانایی‌های مختلفی که در خود دارند و یا به سـبب سـاحت‌های مختلف وجودی‌شـان، مواجهه های مختلفی با پدیده های پیرامونی خود دارند و هر کدام از این مواجهه‌ها نیز در جای خود ارزش‌مند هسـتند. گاهی آدمی در مقام فیلسـوفی تحلیلگر و از منظر هستی شناختی به این پدیده‌ها می‌نگرد و به تبیین، تفسیر و تحلیل آنها می‌پردازد و در پیِ یافتن پاسخ به مسائل فلسفی و الهیاتی خود یا دیگران است و گاهی به‌عنوان فرد مبتلا و گرفتار در رنج با این پدیده‌ها مواجهه می‌یابد و با تمام وجود، بیماری‌ها و رنج‌های دیگر را به لحاظ روان‌شـناختی در خود یا نزدیکانش تجربه می کند و سـپس در پی درک چرایی و چگونگی آن اقدام می کند. مواجهه نوع اوّل، معرفتی و روشی است؛ ولی مواجهه نوع دوّم، وجودی است (نک: ایمان‌پور، ۱۳۹۹، ص۵۹ ، ۶۷). در مواجههٔ نوع اول، مسألهٔ شر به‌عنوان یک دغدغهٔ فلسفی و الهیاتی در قالب چند صورت مسألهٔ متفاوت خود را نشان می‌دهد و انسـان متفکر نیز در پی آن اسـت که در قالب دفاعیه‌ها و تئودیسـه‌ها به این مسـائل نظری و انتزاعی پاسخ‌هایی درخور فراهم آورد و لذا با زبان سرد فلسفی و حکمت‌آمیز پاسخ‌هایی به مسـألهٔ نظری شـر می‌دهد. در این مقام او هرگز در پی آن نیسـت که پاسـخی به مسـألهٔ وجودی شـر داشـته باشـد؛ زیرا پاسـخ چنین مسـأله‌ای، مقامی دیگر می‌طلبد؛ همچنان‌که پاسخ‌های عاطفی و روایت‌گرانه به مسائل نظری، پاسخ‌های شایسته‌ای نخواهند بود؛ زیرا فیلسوف نیز با توجه به تحلیل‌های هستی‌شناختی‌اش، با پاسخ‌های غیرنظری مجاب نمی‌شود. در واقع در اینجا باید دو «مسـألهٔ شـر» و «مسـألهٔ رنج» را از هم تفکیک کرد. برای پاسـخ به مسألهٔ شر، دفاعیه‌ها و تئودیسه‌ها فراهم آمده‌اند و برای پاسخ به مسألهٔ وجودی شر یا همان «مسـألهٔ رنج» نیز باید در پی پاسـخ‌هایی روان‌شـناسـانه، عاطفی و روایت‌گرانه بود (نک: پورمحمدی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص۷۳۳). در پاسـخ به مسـألهٔ رنج باید با زبان گرم و عاطفی، درگیری وجودی و داوری شهودی، شخص گرفتار در رنج را با روایت‌گری دینی، عرفانی

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

و دریافت‌های عاشـــقانه پاســـخ گفت و با او هم‌ذات‌پنداری کرد. همان‌گونه که شـــخص رنج‌کشـــیده زبان ســـرد مفهومی و حکمت‌آمیز و مدافعه‌جویانه نمی‌طلبد. انســـان متفکر نیز زبان عاطفی و روایت‌گرانه را نمی‌پذیرد. نحوهٔ مواجهه با شخص در بیمارستان و قبرستان با انســـان متفکر نباید یکســـان باشـــد. ازهمین‌رو این دو مقام را باید از هم تفکیک کرد و برای هرکدام پاسخ‌هایی شایستهٔ هر مقام فراهم آورد. تئودیسه‌ها و دفاعیه‌ها در فلسفه و الهیات، فرازمانی، فرامکانی و فراتاریخی‌اند؛ به دلیل آنکه مسـألهٔ‌های نظری شـر فراتاریخی‌اند و در پی معرفت‌افزایی هستند؛ ولی پاسخ به مسألهٔ رنج باید با توجه به رنج‌های تاریخی، اشخاص قربانی، موقعیت و وضعیت انسان گرفتار در رنج باشد.

به نظر می‌رسـد در مسـألهٔ شـر کرونایی، بشـر با هر دو مسـألهٔ نظری و وجودی شـر مواجهه دارد. بررســـی دلایل و چرایی وقوع کرونا در جهان، بحثی نظری اســـت؛ ولی نوع مواجههٔ روانی انسان‌ها با این پدیده و مراقبت‌های بالینی در مواجهه با این بیماری و اظهار همدلی و همدردی با بیماران مبتلا، مواجهه‌ای وجودی با این مســـألهٔ اســـت که به رنج‌ها و دردهای گرفتاران و مبتلایان به این بیماری می‌پردازد که البته بحثی روان‌شناختی است و از حوصلهٔ این مقاله بیرون اسـت. در ادامه پاسـخ‌های نظری به این مسـألهٔ از منظر خداباوری شـکاکانه بررسی می‌گردد.

٤. مسألهٔ شر کرونایی

با شیوع جهانی ویروس کرونا و در پیِ ترس و اضطراب‌های مبتلایان و مرگ و میر آنان و در پیِ آن، روزافزونیِ فجایعی مانند قتل‌ها، نزاع‌ها، ســـرقت‌ها و ...، بشـــر در تنگنای جدّی قرار گرفته و به‌یکباره به‌رغم تمامی مهارت‌های علمی و ادعاهای معرفتی‌اش، به‌شـــدّت در برابر ویروس کرونا، این پدیدهٔ به‌ظاهر شـــوم، کم آورده اســـت. ازاین‌رو چیســـتی و چرایی رخداد این ویروس خطرناک، به دغدغهٔ جدی متفکران مختلف تبدیل شده و در این میان، مسألهٔ شر کرونایی برجستگی خاصی یافته است. در این میان برخی فیلسوفان خداناباور با

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

استناد به خطرهای ناشی از ویروس کرونا در جهان و پیامدهای دهشتناک آن به‌عنوان قرینه‌ای علیه خداباوری، مسألهٔ شر کرونایی را این‌گونه مطرح کردند که «به دلیل وقوع این شر هولناک در جهان، خدا (اگر خدایی باشد) هیچ دلیل توجیه‌کننده‌ای بر وقوع و شیوع این ویروس منحوس در جهان ندارد و چون شر دهشتناکی مانند کرونا وجود دارد که بی‌رحمانه جان میلیون‌ها انسان را می‌گیرد، بنابراین نباید خدایی وجود داشته باشد».

این استدلال را می‌توان به‌شیوهٔ زیر صورت‌بندی کرد:

(۱) مطابق ادعای خداباوران خدایی عالم، قادر و خیرخواه مطلق وجود دارد؛

(۲) ویروس کرونا به مثابهٔ یک شر دهشتناک جهان‌شمول، روزانه هزاران قربانی از مبتلایان می‌گیرد و میلیون‌ها انسان را به رنج‌ها و مصیبت‌های طاقت‌فرسا گرفتار می‌کند؛

(۳) خدای عالم، قادر و خیرخواه مطلق هیچ دلیل موجّهی برای توجیه وقوع چنین شر هولناکی در زندگی بشر ندارد؛

(۴) خدایی با چنان صفات مطلق نمی‌تواند وجود داشته باشد.

در مواجههٔ به این مسألهٔ، پاسخ‌های مختلفی ارائه شده است که در این مقاله بر پاسخ جریان خداباوری شکاکانه تمرکز خواهد شد. دغدغهٔ ما در این مقاله برجسته‌سازی نقش ویروس کرونا در آشکارسازی نقص معرفتی و عجز انسان در تحلیل دقیق مسألهٔ شر و لزوم پرهیز از نتیجه‌گیری‌های قطعی دربارهٔ خداناباوری است.

۵. خداباوری شکاکانه

خداباوری شکاکانه جریانی جدید در الهیات معاصر است که در پاسخ به مسألهٔ قرینه‌ای شر صورت‌بندی شده است. صفت «شکاکانه» در اینجا بدین معناست که معتقدان به این جریان فکری در اینکه انسان بتواند از روی آگاهی دربارهٔ ذات، صفات و افعال خدا داوری کند شک دارند؛ زیرا معتقدند محدودیت قوای شناختی انسان او را در وضعیت تمایز معرفتی

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

جدّی با خدا قرار می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که اگر انسان دلیل خدا برای تجویز شر را درنمی‌یابد، از نظر معرفتی حق ندارد نتیجه بگیرد که خدا دلیلی برای تجویز شـــرور (حتی به ظاهر گزاف) ندارد (نک: پورمحمدی، ۱۳۹۷، ص۲۴۳). در این ایدهٔ خداباورانه، بر نقص معرفتی انســـان و لزوم پرهیز از داوری‌های شـــتاب‌زده و قطعی بشـــر دربارهٔ فعل الهی و فهم دلایل توجیهی خداوند دربارهٔ وقوع شـــرور در عالم تأکید می‌شـــود. کودک بیماری که در انتظار یک عمل جراحی دردناک با هدف درمان بیماری حادّ است، چه‌بسا نتواند دلایل توجیهی این درمان دردناک را بفهمد؛ خواه به این دلیل که نمی‌تواند بفهمد که فایدهٔ ناشی از درمان به بیماری‌اش می‌چربد و یا چون نمی‌تواند درک کند که فایدهٔ حاصـــل بدون درمان به دست نمی‌آید. به باور خداباوری شکاکانه ما انسان‌ها از همان محدودیتی رنج می‌بریم که چنین کودکی از آن در رنج اســـت. درســـت همان‌طور که کودک درک درســـتی از موجه بودن درمان ندارد و بدون دلیلی موجه، فرایند درمان را ناموجه می‌پندارد، به همان ســـان ناتوانی ما انسان‌ها از درک اینکه چرا خدا شر را روا می‌دارد، موجب می‌شود تا بدون هیچ گونه دلیل متقنی خدا را در رواداری شـــر موجه ندانیم. درواقع از منظر این جریان فکری، جهل ما انســـان‌ها دلیل اصـــلی بروز مســـألهٔ شـــر برای انســـان اســـت؛ یعنی چون به دلیل نقص وجودی و معرفتی‌مان، از واقعیت شـــر و دلایل توجیهی آن نزد خداوند آگاهی نداریم، آن را به‌عنوان شـــر ناموجّه، حتی نزد خداوند تلقی می‌کنیم و خداوند را به ارتکاب شـــر متهم می‌کنیم؛ اما چندان روشن نیست که دقیقاً به چه چیزی جهل داریم. یک احتمال این است که ما به خیرهایی که شرور جهان را خنثی می‌کند، جهل داریم. ممکن است فهم برخی از خیرها فراسوی درک ما باشد؛ احتمال دوم این است که نمی‌توانیم ارزش حقیقی خیرهای خنثی‌کنندهٔ شرور را بفهمیم؛ احتمال سوم این است که افزون بر دو احتمال پیشین، قادر به درک این واقعیت نیســـتیم که خیرهای احتمالی، تنها در صـــورتی فهم می‌شـــوند که برخی شرور در زندگی ما انسان‌ها رخ دهند. البته از منظر خداباوری شکاکانه ما انسان‌ها به هر سه

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

طریق جهل داریم (تیم بین، ۱۴۰۱، ص۱۰۳) و به همین دلیل نباید به صورت شتابزده و البته گستاخانه خداوند را به ارتکاب شرور متهم کنیم.

به باور جیمز کلارک، از معتقدان به این رویکرد فکری، اصل بینش خداباوری شکاکانه نخستین‌بار در کتاب ایوب آمده است؛ آن‌گاه که پس از مصایبی که بر ایوب نبی وارد می شود، او در پیِ شماتت‌های اطرافیانش، خیرخواهی خداوند را زیرسؤال می‌برد و سپس خداوند در پاسخ به ایوب، کنایه‌وار پرسش‌های ادامه‌داری از او می‌پرسد؛ پرسش‌هایی که خواری بشر را در برابر عظمت الهی به رخ او می‌کشد. کلارک در مقاله «هشدار ایوب»، ندانم‌گویی ایوب را به منزلهٔ الگویی در مواجهه با شر پیشنهاد می‌دهد. بر این اساس هشدار ایوب به ما این است که با فرض وجود تمایز معرفتی میان ما و خدا، به هیچ‌وجه عجیب نیست که ما دلایل وی برای تجویز شر را ندانیم. ممکن است دلایلی وجود داشته باشد که چون ما موجودات محدودی هستیم، نتوانیم به آنها پی ببریم یا آنها را درک کنیم:

و خداوند ایوب را از میان گردباد خطاب کرده، گفت:

«این کیست که اندرز مرا

با سخنانی بی‌علم تاریک می‌سازد؟ ...

آیا عدل مرا باطل می‌نمایی؟

آیا مرا محکوم می‌کنی تا خویشتن را عادل بنمایی؟ (کتاب ایوب: ۳۸-۴۰)».

وقتی ایوب زیر رگبار سؤال‌های بی‌وقفهٔ خدا قرار می‌گیرد که قدرت قادر متعال و خیر بودن او و نیز عجز متقابل بشر را عیان می‌سازد، به اشتباه خود پی می‌برد:

«آن‌گاه ایوب خداوند را جواب داده، گفت:

اینک من حقیرم و به تو چه جواب دهم؟

دست بر دهانم گذاشته‌ام ...

بی‌شک بدانچه نفهمیدم تکلّم کردم،

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

به چیزهایی که فوق عقل من بود و نمی‌دانستم (کتاب ایوب، ۴۰-۴۲) (به نقل از: کلارک، ۱۳۹۷، ص ۲۴۵)».

بنا به تعریف روداوسکی خداباوران شکاک «آن دسته از خداباوران هستند که شک دارند انسان بتواند بر اساس رویدادها یا افعال موجود در نظام طبیعت، دربارهٔ مقاصد خدا قضاوت آگاهانه کند. خداباوران شکاک بر ذات ناشناختهٔ خدا اصرار دارند و استدلال می‌کنند که ممکن است پشت افعال یا مقاصد خدا دلایلی نهفته باشد که فراتر از درک محدود و متناهی ماست» (روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۱). آنها با این عقیدهٔ اشعیای نبی موافق‌اند که از زبان خداوند می‌گفت: «افکار من افکار شما نیست و طریق‌های شما طریق من نی؛ زیرا همچنان‌که آسمان از زمین بلندتر است، طریق من از طریق‌های شما و افکار من از افکار شما بلندتر می‌باشد» (اشعیای نبی، ۵۵: ۸-۹).

هستهٔ اصلی اندیشهٔ خداباوری شکاکانه بر این تمایز آشکار و برجسته‌سازی میان فهم الهی و فهم بشری تأکید می‌کند و در واقع با تأکید بر ناقص‌بودن معرفت بشری در پی آن است تا به مسألهٔ قرینه‌ای شر، که توجیه‌ناپذیربودن افعال الهی را قرینه‌ای بر عدم وجود خدا می‌پندارد، پاسخ گوید. پیام این رویکرد الهیاتی آن است که بشر باید هرگونه انتظار پیش‌گویانه را در یافتن یا نیافتن توجیه‌های خداوند از تجویز شرور گزاف در جهان از خود دور کند (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج۲، ص ۳۳۷-۳۳۸).

٦. خداباوری شکاکانه و الهیات سلبی

خداباوری شکاکانه به یک معنا برگرفته از الهیات تنزیهی یا سلبی در الهیات سنتی است که در آن بر شناخت‌ناپذیری ذات، افعال و مقاصد الهی تأکید می‌شود؛ البته با این توضیح که خداباوری شکاکانه افزون بر این، بر نقص معرفتی انسان هم تأکید مضاعف دارد. الهیات تنزیهی خط‌سیری در الهیات است که بر شناخت‌ناپذیری ذات و صفات و افعال الهی در نسبت با انسان تأکید می‌کند؛ همان نوع الهیات‌پژوهی‌ای که در *جامع الهیات*

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

آکوئیناس و در نظریهٔ تمثیل او ارائه شـــده اســـت. به باور آکوئیناس وقتی صـــفاتی مانند «خیرخواهی» به خدا اسناد داده می‌شود، به‌نسبت کامل‌تر از زمانی است که همان صفات به انســـان‌ها اســـناد داده می‌شـــود. مطابق نظریهٔ تمثیل (آنالوژی) توماســـی، گرچه صـــفت «خیرخواهی» دقیقاً در بارهٔ خدا و انســـان به یک معنا نیســـت، می‌توانیم تمثیلی بین خیرخواه‌بودن خدا و خیرخواه‌بودن انسان‌ها برقرار کنیم (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ۲۷۲؛ به نقل از: Aquinas, 2006, Q 12). آکوئیناس معتقد بود چون ما با توجه به محدویت وجودی‌مان راهی به درک دقیق مفاهیم و صـــفات دربارهٔ خدا نداریم و فهم ما از صـــفات مشـــترک میان انســـان و خدا در حدّ فهم انســـانی خودمان اســـت، ادراک واقعی صـــفات و کمالات خدا فراتر از فهم بشری ماست؛ بر این اساس می‌توانیم بگوییم طرح مباحثی مانند خدا و شر در فلسفه دین معاصر، متأثر از رویکرد غالب فکری در فلسفه جدید غربی، ناشی از آن است که فیلسوفان دین تصوری انسانی از خداوند ساخته و او را در گسترهٔ اخلاق انسانی فهم کرده‌اند.

امروزه الهیات ایجابی، رویکرد غالب الهی‌دانان است و بسیاری از مسألهٔ‌های مهم در فلسفهٔ دین بر اســـاس همین رویکرد الهیاتی مجال طرح یافته‌اند؛ از جمله طرح «مســـألهٔ شـــر» در هر دو تقریر آن و نیز پاسخ‌های مختلف فیلسوفان دین بدان در قالب تئودیسه‌ها و دفاعیه‌هایی از جمله دفاعیه مبتنی بر اختیار (پلنتینگا) و لازمه خیر برتر بودن شـــر (ســـوین‌برن)، بر مبنای همین رویکرد ایجابی صورت‌بندی شده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به انتقادات اساسی به نوع طرح مســـألهٔ و نیز نقادی انواع پاســـخ‌های ارائه شـــده، هرگز نتوان برای چنین مســـائلی پاســـخ‌های قانع‌کننده‌ای در این رویکرد ایجابی فراهم ســـاخت. برای این منظور باید در نوع رویکرد به الهیات‌پژوهی و در واقع در نوع نگرش انســـانی به تصـــور از خدا بازنگری کرد؛ از همین‌رو در برخی آثـار فلســـفـه دین معـاصـــر بـه رویکرد الهیـات تنزیهی (Negative/Apophatic Theology) توجه شده است. در الهیات تنزیهی به محدودیت‌ها

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

و نواقص منطق انسانی در فهم عظمت الهی توجه می‌شود و در پرتو آن به‌جای آنکه گفته شود «خدا خیر است»، گفته شود «خدا شر نیست». در الهیات ارتدوکس، الهیات تنزیهی عالی‌تر از الهیات ایجابی دانسته شده و در آثار عرفانی کسانی مانند دیونوسیوس آریوباغی (Dionysius the areopagite) نیز نمود یافته است؛ برای مثال آکوئیناس ۱۷۶۰ بار نام او را در *جامع الهیات* تکرار کرده [و بی‌گمان از او تأثیر پذیرفته] است. الهیات تنزیهی برای بسیاری از الهی‌دانان جدید در سنت مسیحت ارتدوکس نیز رویکردی مهم تلقی می شود. به‌تازگی سی. اس. لوئیس (C. S. Lewis) در کتابش با عنوان *معجزات* از الهیات تنزیهی دفاع کرده است تا تصورات نادرست از خدا در تفکر دورهٔ اول خود را تصحیح کند (New World Encyclopedia, Entry "Negative Theology"). همچنین دنیس ترنر (Denys Turner) از الهی‌دانان معاصر دربارهٔ اهمیت رویکرد تنزیهی در الهیات‌پژوهی معاصر می‌نویسد: «امروزه باید اذعان کنیم که بیش از هر زمان دیگری، در الهیات جدید این نیاز احساس می‌شود که باید کل الهیات را ذیل محدودیت‌های سلبی و محدودیت‌های گفتاری و معرفت بفهمیم» (Turner, 1999, p143). دنیس ترنر در تعریف الهیات تنزیهی می‌نویسد: « سلبی‌گروی نام الهیاتی است که در برابر پیشینهٔ جهل بشری دربارهٔ ذات خدا به‌کار گرفته می‌شود. سلبی‌گروی عملکرد الهیات در پرتو آن جملهٔ آکوئیناس در سدهٔ سیزدهم میلادی است که «ما نمی‌دانیم خدا چگونه موجودی است». سلبی‌گروی نه به‌منزلهٔ جهل خام و پیش‌انتقادی (Precritical) به خدا، بلکه نحوه‌ای جهل مکتسب یا جهل عالمانه است. سلبی‌گروی مفهوم الهیات است به‌منزلهٔ روش و عمل «ندانستن» و نیز راهبرد زبانی است دربارهٔ چیزی که ورای زبان قرار دارد (Turner, 1995, p19 & 35).

برایان دیویس از تومیست‌های معاصر نیز با تأکید بر رویکرد تنزیهی در الهیات‌پژوهی، می‌گوید که اگر ما مطابق پیش‌فرض معرفتی الهیات تنزیهی درپی فهم این نکته باشیم که خدا چه چیزی نمی‌تواند باشد، اندیشهٔ ایجابی برخی متفکران، که نخست خدا را به‌نوعی

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

خاص متعلق می‌دانند و سپس او را مطابق فهم خود ارزیابی نظری می‌کنند، زیر سؤال می‌رود. به اعتقاد دیویس ما نباید دربارهٔ خدا به‌سان مخلوقات و به روش مدیون بودن او به غیر بیندیشیم. ما نمی‌توانیم بدانیم خدا چیست؛ بلکه فقط می‌توانیم بدانیم خدا هست. خدا چیزی در جهان همچون سایر چیزها نیست؛ خدا مصداقی از یک نوع نیست (Davies, 2006, p27 & 66-67). وی با «غیرعادی دانستن خدا» (The oddness of God) بیان می کند که مطابق سنت کتاب مقدس خدا به شیوه‌هایی عمل می‌کند که انسان‌ها هرگز قادر به پیش‌بینی آن نیستند و هرگز نمی‌توان فعل خاصی را از او انتظار داشت (Corinthians 1:18-31). تأکید دیویس بر غیرعادی‌بودن افعال الهی بدین منظور است که هرچه بیشتر به تفاوت میان خدا و انسان‌ها، به‌ویژه اخلاق خدا و انسان‌ها توجه دهد تا در ارائهٔ راه‌حل برای مسألهٔ شر از آن بهره گیرد؛ چون به نظر او مشکل عمده در مسألهٔ شر از آنجا ناشی می‌شود که برخی فیلسوفان خداوند و افعال او را نیز شبیه انسان‌ها فرض کرده‌اند و آن‌گاه بر مبنای این قیاس مع‌الفارق دربارهٔ فعل خداوند حکم کرده‌اند؛ حال آن‌که اساس این قیاس اشتباه است؛ زیرا هرگز میان خداوند و انسان که مخلوق اوست، شباهتی وجود ندارد و خدا موجودی به‌کلی دیگر است؛ خدا آن‌طور که ما فاعل اخلاقی هستیم، فاعل اخلاقی نیست و لذا ما نمی‌توانیم همان‌طور که اعمال بشری را تبیین می‌کنیم، شر تجویز شده از سوی خدا را تبیین کنیم. خدا به همان نحو که انسان‌ها عقلانی‌اند، عقلانی نیست و دلایلی از همان نوع انسانی ندارد؛ بنابراین نمی‌توانیم اعمال خدا را بر اساس الگوی بشری تبیین یا درک کنیم (Davies, 2006, pp79 & 229). پس به باور دیویس بر خلاف آرای امثال هیوم و همفکرانش، و نیز بر خلاف سویین‌برن، پلانتینگا و حتی فیلسوفانی مانند لایب‌نیتس و ... که با ادعای شناخت کامل خدا و صفات او، یعنی بر اساس یکسان‌انگاری خدا و انسان دربارهٔ مسائل فلسفی نظریه‌پردازی می‌کنند، ما نمی‌توانیم به شناخت کامل ذات، صفات و افعال خداوند بر سیم و از همین‌رو نباید دربارهٔ موضوعی مانند خدا و شر به‌گونه‌ای سخن

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

بگوییم که گویا کاملاً به همهٔ جوانب امر آگاهی کامل داریم. او می‌گوید نوعی گمراهی خواهد بود اگر به مسألهٔ شر بیندیشیم، درحالی‌که فهم چیستی خدا را مفروض گرفته‌ایم و بر این اعتقادیم که نحوهٔ وجود و شیوه‌های فعل و عمل الهی را در جهان هستی به‌طور دقیق می‌شناسیم و می‌توانیم آن را پیش‌بینی عقلی کنیم؛ به‌ویژه اینکه خداوند را نیز مانند انسان عامل اخلاقی تلقی کرده با شیم. او همچنین به نقص معرفتی انسان دربارهٔ شناخت خداوند تأکید می‌ورزد و بر لزوم پرهیز از سنجش افعال و اخلاق الهی با میزان‌های عقل انسانی اصرار می‌کند و می‌گوید که خدا موجودی در میان مخلوقات یا در ردیف آنان نیست تا دربارهٔ آنها به‌یکسان حکم شود (Davies, 2006, p102-103).

البته گفتنی است همان‌طور که مسألهٔ شر شامل دسته‌ای از برهان‌هاست، خداباوری شکاکانه هم دسته‌ای از انتقادات بر این برهان‌هاست که هدف مشترک همهٔ آنها تأکید بر ناتوانی بشر از تشخیص اهداف و دلایل الهی در تجویز شرور است. همچنین انتقادات خداباوری شکاکانه متفاوت از دفاعیه‌هایی است که در پیِ شناسایی دلایل توجیهی خداوند در تجویز شرور هستند و نیز متفاوت از تئودیسه‌هایی است که هدف آنها شناسایی دلایل واقعی خداوند در تجویز شرور است (Perrine, 2019, p1). قائلان و ارائه‌کنندگان تئودیسه‌ها و دفاعیه‌ها، با این دیدگاه که ما قادر به درک خیرهایی نیستیم که درک و فهم آنها کار خدا را در رواداریِ این همه شرور دهشتناک توجیه می‌کند، مخالف‌اند. اینان نظریه‌های عدل الهی تأسیس می‌کنند که هدف شان تعیین و تشخیص انواع گوناگون خیرهایی هست که درک و فهم خداوند از آنها می‌تواند کار او را در رواداشتن این شرور توجیه کند (رو، ۱۳۹۹، ص ۶۴۱). میشل برگمن (Michael Bergmann) خداباوری شکاکانه را با این سه فرضیه قابل شناخت می‌داند:

- دلیلی قوی نداریم که فکر کنیم خیرهای ممکنی که می شناسیم، نمایندهٔ تمام خیرهای ممکن هستند؛

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

- دلیلی قوی نداریم که فکر کنیم شرهای ممکنی که می شنا سیم، نمایندهٔ تمام شرهای ممکن هستند؛
- دلیلی قوی نداریم که فکر کنیم تلازمی که بین خیرهای ممکن و رواداشتن شرهای ممکن می‌شناسیم، نمایندهٔ تمام تلازم‌هایی است که بین خیرهای ممکن و رواداشتن شرهای ممکن وجود دارد (Bergmann, 2001, p278-296).

۷. مدعای خداباوری شکاکانه

امروزه در مباحث فلسفه دین، دو نسخه از خداباوری شکاکانه معرفی می‌شود که هر کدام از آنها در اعتراض به استدلال‌های هیومی در مسألهٔ شر طراحی شده‌اند. ویلیام رو از فیلسوفان خداناباور با طرح مسألهٔ منطقی شر به صورت‌بندی خاصی از برهان شر پرداخت که فیلسوفان خداباور در پاسخ به وی، دفاعیه‌ها و تئودیسه‌هایی را مطرح کردند که البته هم نوع طرح مسألهٔ و هم نوع پاسخ‌ها نیز بارها مورد انتقادهای بسیاری واقع شده است. یکی از رویکردهای منتقد در اینجا فیلسوفانی مانند ویکسترا، آلستون و برگمن هستند که با انتقاد از نوع ساختار برهان شر، از طریق خداباوری شکاکانه به پاسخ‌گویی مسألهٔ شر پرداخته‌اند. درواقع می‌توان گفت در خداباوری شکاکانه بر دو خط سیر به‌هم‌پیو سته در تاریخ فلسفه تأکید می‌شود: نخست اینکه بر محدودیت درک بشری تمرکز می‌شود و دوم اینکه بر الهیات تنزیهی یا سلبی تکیه می‌کند که بر دیگرگونگی خدا تأکید می‌کند. جریان نخست به متناهی بودن عقل بشری توجه می‌کند؛ حال آنکه الهیات تنزیهی به لوازم زبان شناختی و معرفت‌شناختی این امر می‌پردازد که ما برای رسیدن به شناخت موجود نامتناهی دچار ناتوانی متناهی هستیم (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۷).

۷,۱. خداباوری شکاکانهٔ ویکسترا

مدعای استفان ویکسترا این است که ما انسان‌ها به هیچ وجه در موقعیت معرفتی‌ای قرار نداریم که دربارهٔ افعال خدا داوری کنیم. ویکسترا با طرح برهان الحادی ویلیام رو، او را

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

متهم می‌کند که مرتکب استنتاج «نمی‌یابم، پس نیست» شده است؛ یعنی از این گزاره که «نمی‌توانم دلایل خدا را برای رواداشتن شر درک کنیم» به این گزاره رسیده است که «پس لزوماً دلیلی وجود ندارد» و بنابراین دست‌کم برخی از شرور در عالم گزاف‌اند (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۶). وی نخست ساختار استدلال ویلیام رو را این‌گونه معرفی می‌کند:

می‌توان گفت: نمی‌توانم یک X را بفهمم؛ بنابراین X وجود ندارد.

اگر E یک شر خاص باشد، استدلال رو چنین خواهد بود:

مقدمه ۱: نمی‌توانیم هیچ‌گونه دلیل توجیه‌کننده‌ای برای خدا در تجویز شر E بیابیم؛

مقدمه ۲: بنابراین (احتمالاً) هیچ‌گونه دلیل توجیه‌کننده‌ای برای خدا در تجویز شر E وجود ندارد؛

مقدمه ۳: اگر خدا وجود داشت، باید برای هر شری یک دلیل توجیه‌کننده‌ای وجود می داشت؛

مقدمه ۴: بنابراین (احتمالاً) خدایی وجود ندارد (Perrine, 2019, p4).

ویکسترا به نحوهٔ استدلال رو و چگونگی انتقال او از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ اعتراض می‌کند. اعتراض ویکسترا دو بخش دارد: بخش نخست، بر مبنای اصل معرفت‌شناختی او به نام کورنئا (CORNEA) است. بنا بر این اصل، انسان در رسیدن از «نمی‌توانم یک Q را درک کنم» به «پس احتمالاً Q وجود ندارد» معقول است، تنها اگر آن شخص باور داشته باشد که هر کجا Q باشد، این احتمال هست که وی آن را درک کند. اصل کورنئای ویکسترا یک اصل معرفت‌شناختی کلی است که می‌تواند در بسیاری از استنباط‌های دیگر در فلسفه دین به کار رود. بنابر این اصل، استنباط رو از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ معقول است، تنها اگر معقول باشد که باور کند اگر خداوند برای وقوع شر E دلیل توجیهی داشته باشد، او به احتمال زیاد آن را درک خواهد کرد.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

دومین بخش ا صل خداباوری شکاکانهٔ ویکسترا این ا ست که رو در ا ستنباط خود معقول نیست. او ا ستدلال می‌کند که حتی اگر خدا وجود داشته باشد، احتمال ندارد که ما بتوانیم خیرهایی را که خدا برای وقوع شـــروری مانند E در نظر دارد، کشـــف کنیم (Wykstra, 1984, 87ff; 1996, 139ff)؛ اما ترکیب این دو بخش، انتقال رو از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ را زیر سؤال می‌برد.

۷,۲. خداباوری شکاکانهٔ آلستون و برگمن

پس از آنکه ویلیام رو اســـتدلال خود را در پرتو انتقادات ویکســـترا تغییر داد، آلســـتون و برگمن این نسخه از خداباوری شکاکانه را ارائه دادند. رو ا ستدلال جدید خود را این‌گونه ارائه داد:

مقدمه۱: ما هیچ خیری از دلایل توجیهی خدا در تجویز شر E را نمی‌شناسیم؛

مقدمه ۲: بنابراین، (احتمالاً) خیری وجود ندارد که خدا را در تجویز شر توجیه کند؛

مقدمه ۳: اگر خدا وجود داشته باشد، هر شری یک دلیل توجیهی الهی دارد؛

مقدمه ۴: بنابراین، (احتمالاً) خدایی وجود ندارد (Perrine, 2019, p. 5).

بنا بر اندیشهٔ رو همان‌طور که انتقال از «هیچ عایقی نمی شنا سیم که گرما را به‌خوبی منتقل کند» به «پس احتمالاً هیچ عایقی نمی‌تواند گرما را به‌خوبی منتقل کند»، به لحاظ قیاســـی قوی است، به همان نحو انتقال از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ نیز صحیح است.

قائلان به خداباوری شـــکاکانه مانند ویلیام آلســـتون (Alston, 1996) و میشـــل برگمن (Bergmann, 2001) به این نحو اســـتنتاج اعتراض کرده و گفته‌اند که در صـــورتی تعمیم یک خا صه از الگوی یک گروه بودن، به سایر گروه‌ها معقول ا ست که معقول با شد باور کنیم این الگو نمایندهٔ آن خاصـــه برای آن گروه اســـت. این یک اصـــل معرفت‌شـــناختی عمومی محتمل است. با کاربست این اصل در خصوص استنباط رو، نشان داده می‌شود که اســـتنتاج مقدمهٔ ۲ از مقدمهٔ ۱، تنها وقتی معقول اســـت که برای او معقول باشـــد باور کند که

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

الگوی خیرها، شـــرور و روابط میان آنها دربارهٔ ویژگی یک دلیل توجیهی الهی بودن، نمایندهٔ همهٔ خیرها، شـــرور و روابط میان آنها باشـــد. بنابراین آلســـتون و برگمن اســـتدلال می‌کنند که معقول نیست بدان باور پیدا کنیم (Perrine, 2019, p5).

همان‌طور که نسـخهٔ ویکسـترا از خداباوری شـکاکانه دو بخش داشـت، نسـخهٔ آلسـتون و برگمن نیز دو بخش دارد: بخش نخســـت یک اصـــل معرفت‌شـــناختی عمومی اســـت که می‌تواند در بسیاری از استنباط‌های بیرون از فلسفهٔ دین هم کاربرد داشته باشد؛ بخش دوم نیز ادعایی اســـت که در دســـترســـی‌های معرفتی ما دربارهٔ ملاحظاتی به‌کار می‌رود که به تأملات الهی مربوط می‌شـود. در اینجا باید توجه داشـت که با ترکیب این دو بخش اسـت که نسـخهٔ خداباوری شـکاکانهٔ آلسـتون و برگمن می‌تواند اسـتنباط ویلیام رو را زیر سـؤال ببرد. البته می‌توان یک ساختار عمومی برای انتقادات خداباوری شکاکانه نیز شناسایی کرد. نخســـت اینکه هر کدام از این نقدها یک اصـــل معرفت‌شـــناختی کلی دارد که معمولاً یک شـرط ضـروری برای برخی اسـتنباط‌ها یا ادعاها را معین می‌کند که برای باورکردن معقول باشد؛ دوم اینکه هر انتقادی از این دست، شامل برخی ادعاها دربارهٔ دسترسی‌های معرفتی ما به ملاحظاتی است که به تأملات الهی مربوط می شود. با ترکیب این دو بخش است که یک نقد خداباورانهٔ شـــکاکانه می‌تواند ردّ یک برهان (اســـتدلال) به نفع شـــر را نتیجه دهد (Perrine, 2019, p5).

بنابر ادعای خداباوری شـــکاکانه ازآنجاکه علم خدا نامتناهی و قدرتش نامحدود اســـت، خیرهایی هم که کار خدا را در رواداری بسیاری از شرور مشهود توجیه می‌کنند، خیرهایی هستند که فهم شان برای ما ممکن نیست؛ درست همان‌طور که نوزاد یا کودک نمی‌تواند مقاصـــد والایی را درک و فهم کند که والدین مهربانش روا می‌دارند او به خاطر آنها متحمل رنج شود، ما نیز با اذهان محدود خویش نمی‌توانیم به خیرهایی آگاه باشیم که کار خداوند را (اگر موجود باشد) در رواداشتن انبوهی از شرور دهشتناک توجیه می‌کنند (رو،

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

۱۳۹۹، ص ۶۴۱). خداباوران شـــکاک مایل‌اند که بگویند هیچ کدام از خیرهایی که ما می‌شـــناســـیم نمی‌توانند شـــرور دهشـــتناک را به‌طور کامل توجیه کنند؛ اما آنها منکر این استنباط هم هستند که هیچ‌گونه خیری نمی‌تواند شرور هولناک را توجیه کند؛ پس چه‌بسا خیرهایی فراتر از قدرت درک ما باشـد که خداوند را در تجویز شـرور دهشـتناک توجیه می‌کند (Matthew A. & others, 2016, p25-26). البته باید گفت مدعای اصـــلی خداباوری شـــکاکانه، نه پرهیز از تبیین‌ها و تحلیل‌های ذهنی، و نه دعوت به تعطیل تفکر دربارهٔ خدا، بلکه پی‌بردن به نوع بالاتری از معرفت است؛ معرفت والاتری که در آن انسان با آگاهی تازه‌تری از جهل خویش روبه‌رو می‌شـود؛ یعنی به تعبیر سـقراط در نهایت به این درک می‌رسـد که می‌گوید: «چیزی که می‌دانم این اسـت که نمی‌دانم»؛ بدین معنا که در باب نسبت شناخت انسانی از ذات، صفات و افعال خداوند، درست‌تر آن است که بگوییم معرفت حقیقی در دل جهل نهفته است (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ص۲۶۳).

۸. خداباوری شکاکانه و مسألهٔ شر کرونایی

گفتیم خداناباوران می‌توانند با اسـتناد به شـیوع ویروس کرونا و پیامدهای آن، مسـألهٔ شـر کرونایی را این‌گونه مطرح کنند که خدا (اگر خدایی باشـــد) هیچ دلیل توجیه‌کننده‌ای بر وقوع و شیوع ویروس کووید ۱۹ در جهان ندارد و بنابراین نباید خدایی وجود داشته باشد؛ زیرا اگر خدایی وجود داشـت، می‌بایسـت جلوی وقوع آن را بگیرد یا اینکه بر لزوم وجود آن در جهان دلایل توجیهی قابل قبولی می‌داشت.

خداباوری شکاکانه، در پاسخ به مسألهٔ شر کرونایی بر ناتوانی بشر از درک دلایل توجیهی خداوند در وقوع ویروس کرونا در جهان تأکید می‌کند. ویروس کرونا، این ذرّهٔ ناچیز تمام هســـتی انســـان را به چالش کشـــیده و ناتوانی‌های علمی و عملی‌اش را در مواجهه با این ویروس به رخ او کشـیده اسـت. انسـانی که در عصـر انفجار اطلاعات علمی و فناوری، در مواجهه با این ذرهٔ بی‌مقدار این‌گونه به استیصال افتاده، باید به این خودآگاهی برسد که او

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

موجودی محدود و یکی از مخلوقات الهی است و هرگز روا نیست که دربارهٔ عدم وجود خالق جهان هستی داوری معرفتی کند. این التفات چنان اهمیت دارد که در بسیاری از نصوص دینی هم بدان تأکید شده است؛ برای مثال قرآن کریم با اشاره به ضعف معرفتی انسان می‌فرماید: «وَمَا أُوتِيتُم مِّن الْعِلْمِ إِلاَّ قَلِيلاً؛ از دانش و علم جز اندکی به شما داده نشده است» (اسراء/ ۸۵) و در جای دیگری می‌فرماید: «وَمَا لَهُم بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا ... ذَلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ الْعِلْمِ؛ و آنان را به این کار هیچ آگاهی و معرفت نیست. آنان فقط از گمان پیروی می‌کنند و بی‌تردید گمان [انسان را] برای دریافت حق هیچ سودی نمی‌دهد... این آخرین مرز دانش و معرفت آنان است» (نجم/ ۲۸ – ۳۰).

اینکه انسان بی‌توجه به نقص‌های معرفتی و محدودیت‌های وجودی‌اش، با کاوشی اندک، استقراهایی ناقص، تحلیل‌های ذهنی بشری، و مطلق‌انگاریِ اطلاعات شناختی‌اش، حکمی قطعی دربارهٔ نبود دلایل توجیهی قانع‌کننده بر وقوع شرور در عالم ارائه دهد و سپس بر مبنای آن نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده و معرفت‌های ظنّی، به این نتیجه قطعی برسد که «خدایی وجود ندارد»، نوعی جهش بی‌مورد و گستاخی معرفت شناختی است؛ نتیجه‌گیری گستاخانه‌ای که برتری موجودی مخلوق و متناهی بر خدای خالق و نامتناهی را ادعا می‌کند. بنابراین معقول‌تر آن است که از این‌گونه نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده اجتناب شود و به فاصله معرفتی خالق و مخلوق بیشتر توجه گردد. این همان ایدهٔ معرفتی در الهیات تنزیهی است که به تأسی از آموزه‌های دینی بر این فاصلهٔ معرفتی تأکید شده است. متفکران با انصاف هرگز دانسته‌های اندک خود را مبنای تصمیم‌گیری‌های قطعی آن‌هم دربارهٔ خداوند نمی‌کنند.

انسان هم مانند دیگر آفریده‌های الهی، مخلوق خداست و مخلوق هرگز نمی‌تواند از هیچ نظر با خالق هستی برابری کند یا ادعای شناخت کامل مقاصد او را داشته باشد. دانش‌آموزی را در نظر بگیرید که به هنگام تدریس استاد، پیوسته به دلیل مفروضات ناقص

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

یا نادرست ذهنی‌اش بر استاد تشکیک می‌کند و می‌پندارد که استادش در مقدمه‌چینی‌های درس جدید اشتباه می‌کند. نقص شناختی دانش‌آموز، زمانی بر وی روشن می‌شود که تدریس اتمام یابد و همه تردیدها به پایان رسد. در این صورت، او پی می‌برد که مقدمه‌چینی‌های استاد کاملاً حساب شده و صحیح بوده است و این خود دانش‌آموز بوده است که به دلیل نقص اطلاعاتش نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده داشته است. به همین قیاس انسان نیز در مسائلی مانند مسألهٔ شر نباید تصمیم‌های شتابزده بگیرد؛ بلکه با رعایت همهٔ جوانب امر باید از صدور احکام قطعی درباره خداوند اجتناب ورزد.

با توجه به مطالب پیش‌گفته، می‌توان از فایده‌های معرفتی زیر که از پیامدهای اپیدمی کروناست، در جهت تقویت مدعاهای خداباوری شکاکانه بهره گرفت:

۱. ویژگی‌های خاص این ویروس، مانند ناشناخته‌بودن می‌تواند مدعای خداباوری شکاکانه را تقویت کند. ویروس‌های کرونا، خانواده‌ای بزرگ از ویروس‌ها هستند که می‌توانند باعث ایجاد بیماری‌های حاد تنفسی مثل سارس شوند. تنها در دو دهه گذشته، کرونا ویروس‌ها به سه بیماری اپیدمیک حاد تنفسی به نام‌های کووید-۱۹، سندرم حاد تنفسی یا بیماری سارس (SARS) و سندرم تنفسی خاورمیانه یا مرس (MERS) منجر شده و امروزه به‌صورت پاندمیک در آمده است (https://www.kmtmed.com/Fa/blog/page/8262).

ویروس کرونا به شکل کره‌ای با قطر حدود ۱۰۰ نانومتر است (یعنی ۱۰ به توان منفی ۷ متر) و بر اساس فرمول حجم، حجم آن عدد پی سوم (حدود۱ ضربدر ۱۰ به توان منفی ۲۱) می‌شود و وزن یک ویروس کرونا در حدود نیم تریلیاردم گرم است؛ یعنی (۵ ضربدر ۱۰ به توان منفی۱۶ گرم). بر این اساس، بنابر محاسبات برخی دانشمندان، تنها اگر ۱۰ میلیون بیمار مبتلا به کووید- ۱۹ وجود داشته باشد، در مجموع در روی کره زمین ۵ گرم ویروس کرونا خواهد بود و این قابل توجه است که تنها ۵ گرم از

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

این ویروس خطرناک، نظم و یکنواختیِ کل دنیا و حیات انسان مدرن را به هم ریخته است (https://ir.sputniknews.com/misc/202004136232623)؛ بنابراین انسانی که در برابر یک ویروس ناچیز این‌گونه ضعیف می‌نماید، باید از بسیاری ادعاهای معرفتی‌اش به‌ویژه دربارهٔ خداوند خالق عالم دست بردارد.

۲. مسألهٔ جهل انسان (Problem of Ignorance) یکی از مسائل مورد تأکید در خداباوری شکاکانه است (Matthew A. & others, 2016, p. 7). می‌دانیم که در برهان شر، جهل و ناآگاهی انسان به دلایل توجیهی خدا برای شرور، دلیلی علیه وجود خدا تلقی شده است؛ درحالی‌که اپیدمی کرونا، جهل و نادانی انسان را بیش از پیش نشان داد و حتی دانسته‌ها و دانش‌های موجود بشری را نیز به چالش کشید و به انسان فهماند که نباید مغرور دانش خود باشد؛ زیرا همین انسانی که ادعای دانش پزشکی چندین هزارساله داشت، در برابر یک ویروس ناچیز تسلیم شد.

۳. در فرجام عصری که به عصر اصالت انسان شهرت یافته است، ویروس کرونا حیات انسانی را به تلاطم انداخت و ادعای برتریِ انسان مدرن را به سخره گرفت تا انسان سرمست به خود آید و به ربوبیّت الهی توجه کند و دریابد که اصالت واقعی از آن ربوبیّت الهی است و انسان جز بهرهٔ اندکی از این ربوبیت ندارد. بنابراین مدعای خداباوری شکاکانه در این زمینه نیز تقویت گردید.

۴. با توجه به کارکردهای این ویروس، انسان‌ها می‌توانند قابلیت‌ها و ظرفیت‌های وجودی بیشتری از خود را بشناسند؛ یعنی با توجه بیشتر به نقص وجودی و معرفتی و درک مقام عبودیت خود، می‌توانند به شناخت بهتری از ربوبیت الهی دست یابند و این امر می‌تواند مدعاهای معرفتی خداباوری شکاکانه را تقویت کند.

۵. اپیدمی کرونا انسان مدرن و جامعهٔ جهانی را در معرض تجربهٔ ناب امر الهی قرار داد؛ تجربه‌ای که انسان‌ها با در خطر دیدن جان‌شان در هر لحظه، به سمت خداوند رهنمون

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

شدند. اپیدمی کرونا و جهش سویه‌های متعدد آن به انسان مدرن آموخته که در وقت اضطرار و «موقعیت‌های مرزی»، این جان و تن آدمیان است که از همه چیز با ارزش‌تر و شریف‌تر است؛ نه امور انتزاعی و مفاهیم اعتباری که انسان‌ها و جوامع انسانی برای خود ساخته و پرداخته‌اند. انسان‌ها با گرفتاری‌شان به این ویروس خطرناک، در لحظه‌های تنهایی‌شان به خود مراجعه کردند و دریافتند که همه امکانات وجودی انسان‌ها برای ما و طفیل هستی ما انسان‌ها هستند، نه اینکه ما خود را فدای امکانات کنیم (نک: ایمان‌پور، ۱۳۹۹، ص ۷۱).

۶. با اوج‌گرفتن بیماری و مرگ و میرهای ناشی از کرونا، بسیاری از انسان‌ها در جستجوی معنا افتاده‌اند. نظیر بیماری‌های همه‌گیر گذشته، این بیماری همه‌گیر نیز باعث شده است انسان‌ها مرگ را نزدیک‌تر به خود احساس کنند و در باب معنای زندگی بیشتر تأمل کنند. به باور برخی محققان در پیِ پاندمی کووید ۱۹ بروز آشکار اضطراب وجودی قطعی است و بنیادی‌ترین تعارض وجود انسان، یعنی تعارض بین «بودن و نبودن» فعال خواهد شد و پرسش از معنای زندگی مسألهٔ اولویت‌دار انسان خواهد گردید و به احتمال زیاد روی‌آوردن به هنر، فلسفه و عرفان افزایش می‌یابد و جنبش‌های معناگرایانه و معنویت‌گرا رو به رشد خواهند بود (فرنام؛ دلجو، ۱۳۹۹، ص ۴۹).

۷. بحران کرونا به مرگ‌آگاهی انسان سرعت بخشیده است. کرونا بسیاری از امکانات زندگی انسانی مانند اجتماعات، مسافرت‌ها و مشارکت‌های اجتماعی را به صورت موقت از آنها گرفت و نقشی محروم‌کننده ایفا کرد و نسبت به بسیاری غفلت‌های انسان در زندگانی روزمره‌اش نقشی آگاهی‌بخش داشت. از همین رو برخی متفکران از این نقش حیاتی کرونا به «موت اصغر» یاد کرده‌اند؛ زیرا کرونا بسیاری از امکانات

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

زندگی انســانی را از او ربود و به او نهیب زد که تا موت اکبر نیامده «از امکانات خودتان استفاده کنید» (نوالی، ۱۳۹۹، ص ۱۶۷-۱۶۸).

۹. نتیجه‌گیری

با شیوع ویروس کرونا و موج‌های جدید و جهش‌یافتگی‌های گوناگون آن، انسان مدرن به چالشی جدی کشیده شد و شمار مبتلایان و مرگ و میرهای آن، مصیبت‌ها و گرفتاری‌های ناشی از آن، بار دیگر مسألهٔ شر را، البته این‌بار در قالب مسئلهٔ شر کرونایی در افواه مردم و اذهان متفکران مختلف به‌ویژه فیلسوفان دین مطرح کرد. در مسألهٔ شر کرونایی، مسأله به این شکل مطرح می‌شود که با توجه به گرفتاری‌های اپیدمیِ ویروس کرونا، به احتمال زیاد هیچ دلیل توجیه‌کننده‌ای بر وقوع و شـیوع این بیماری مهلک وجود ندارد؛ بنابراین به‌ظاهر خدای عالم، قادر و خیرخواه مطلقی وجود ندارد؛ در غیر این صورت، از این شر دهشتناک جلوگیری می‌کرد.

در پاسخ به این مسألهٔ، پاسخ‌های الهیاتی بسیاری قابل توجه است و در این مقاله تلاش شده است پاسخ خداباوری شکاکانه به این مسألهٔ تقویت گردد. این جریان الهیاتی که رگه‌های نخستین آن در نصوص دینی آمده است، بر نقص معرفتی انسان و نیز به فاصلهٔ وجودیِ میان خالق و مخلوق و لوازم معرفتی آن تأکید می‌ورزد و انســان‌ها را از داوری‌های شــتاب‌زده دربارهٔ خداناباوری و صــدور احکام قطعی دربارهٔ توجیه‌پذیرنبودن شــرور در جهان پرهیز می‌دهد.

در این مقاله، تلاش شـد با طرح مسـألهٔ شـر کرونایی، پاسـخ الهیات شـکاکانه به این مسـألهٔ جدید بازسازی و تقویت شود و با تأکید بر ضعف بشر در مواجهه با شیوع ویروس کرونا و پیامدهای آن، به نقص معرفتی انســان و نیز به فاصــله معرفتی و وجودی خالق و مخلوق و لوازم معرفتی آنها توجه داده شود؛ بنابراین روشن شد که گرچه در ظاهر وقوع و شیوع این ویروس شـر و شـوم می‌نماید، در باطن و در درازمدت خیرهای بسـیاری برای انسـان دارد.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

شـیوع ویروس کرونا افزون بر ازدیاد خیرهای عملی مانند کشـف واکسـن‌های مختلف و روش‌های درمانی مؤثر، به‌راه‌افتادن سـیل کمک‌های خیرخواهانه و احسـان‌های عمومی در سطح جوامع بشری، انسان را به این خودآگاهی نیز رسانید که دانسته‌های علمی و توان‌های عملی او همواره اندک و ناقص است و انسان بر اساس این دانسته‌های ظنّی نباید دست‌کم دربارهٔ خدا و افعال او ادعاهای قطعی بکند. انسـان باید بداند که موجودی متناهی اسـت و هرگز او را یارای فهم کامل احکام وجود نامتناهی الهی نیست.

منابع

- ایمان‌پور، منصور(۱۳۹۹)، «تحلیل فلسفی بحران ناشی از کرونا ویروس»، *پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز*، سال ۱۴، ش ۳۱، صص ۵۱-۷۵.
- بین، تیم (۱۴۰۱) ، *فلسفه دین*، ترجمه محمدعلی میرباقری، تهران، لوگوس.
- پورمحمدی، نعیمه (۱۳۹۷)، دربارهٔ شر، ج ۱و۲، قم: کتاب طه.
- تی. ام. روداو سکی (۱۳۹۷)، «تاریخچهٔ مختصری از پاسخ‌های شکاکانه به شر»، در: نعیمه پورمحمدی، *دربارهٔ شر*، ج ۲، قم: کتاب طه.
- رو، ویلیام (۱۳۹۹)، «مسألهٔ شر»، در: دانشنامه فلسفه دین، ویراستهٔ پل ادواردز و دونالد ام. بورچرت، ترجمه، تألیف و تدوین: انشاءالله رحمتی، تهران: نشر سوفیا.
- سـوئنبرن، ریچارد (۱۳۸۱)، *آیا خدایی هسـت؟* ترجمه محمد جاودان؛ قم: انتشـارات دانشگاه مفید.
- فرنام، علیرضا؛ دلجو، بهاره (۱۳۹۹)، «بودن یا نبودن: پاندومی کووید -۱۹، زمانی برای فعال‌شـدن بنیادی‌ترین تعارض‌های دازاین»، *پژوهش‌های فلسـفی دانشـگاه تبریز*، سـال ۱۴، ش ۳۱، صص ۳۶-۵۰.
- کلارک، کلی جیمز (۱۳۸۸)، *بازگشـت به عقل*، ترجمه عباس یزدانی؛ زنجان: انتشارات دانشگاه زنجان.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

- کلی جیمز کلارک (۱۳۹۷)، «هشدار ایوب»، در: پورمحمدی، نعیمه، *دربارهٔ شر*، ج ۲، قم: کتاب طه.
- برگمن، میشل (۱۳۹۷)، «خداباوری شکاکانه و مسألهٔ شر»، ترجمهٔ سید احمدرضا هاشمی، در: نعیمه پورمحمدی، *دربارهٔ شر*، ج ۲؛ قم: کتاب طه.
- ناصری، ذوالفقار (۱۳۹۹)، *رویکردهای رقیب در مسألهٔ شر*؛ قم: نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نوالی، محمود (۱۳۹۹)، «کرونا ویروس به مثابه "موت اصغر"»، *پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز*، سال ۱۴، ش ۳۱، صص ۱۶۳-۱۶۸.
- Alston, William (1991 [1996]), “The Inductive Argument from Evil and the Human Cognitive Condition,” In Howard-Snyder.
- Aquinas, Thomas (1989), *Summa Theologica*, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics.
- Aquinas, Thomas (1989), *Summa Theologica*, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics.
- Bergmann Michael, (2001), "Skeptical Theism and Rowe's New Evidential Argument from Evil," Nous 32: 278-296.
- Davies, Brian (2006), *The Reality of God and the Problem of Evil*, London and New York: Continuum.
- Feinberg, John S. (2004), *The Many Faces of Evil Theological Systems and the Problems of Evil*, Wheaton, Illinois: Crossway Books.
- Meister, Chad (2009), *Introducing Philosophy of Religion*, USA and Canada: Routledge.
  - Perrine Timothy, "Skeptical Theism and Morriston’s Humean Argument from Evil", *Sophia*, vol. 58, pp. 115–135, 2019.
- Turner, Denys (1999), “The Darkness of God and the Eucharistic Presence”, *Modern Theology*, 15: 2, 1999.
- Turner, Denys (1995), *The Darkness of God:* Negativity in Christian Mysticism, Cambridge University Press, 1995.
- Wykstra, Stephen J. (1984). “The Humean Obstacle from Evil.” *Internal Journal for the Philosophy of Religion*. 16.2: 73-93.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

- Wykstra, Stephen J. (1996), “Rowe’s Noseeum Argument.” In Howard-Snyder.
- Matthew A. Benton, John Hawthorne, and Yoaav Isaacs (2016), "Evil and Evidence," Oxford Studies in Philosophy of Religion, No. 7, p. 1–31.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1401.3.6.7.5]